

Ύλη και φυσικές επιστήμες στη διαλεκτική σκέψη του Χέγκελ και του Μαρξ

Επειτα από 25 αιώνες Ιστορίας της Φιλοσοφίας και ανάπτυξης των επιστημών, εξακολουθούμε σήμερα να αναρωτιόμαστε ποιες είναι οι πραγματικές σχέσεις μεταξύ φιλοσοφικής σκέψης και επιστημονικής έρευνας. Ο Μαρξ και ο Ένγκελς, όπως και ο Χέγκελ, ήρθαν αντιμέτωποι με το ζήτημα, και παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον να επιχειρήσουμε να μάθουμε σήμερα με κάποια ακρίβεια τις σκέψεις τους σε σχέση με αυτό. Αμφισβητείται αρκετά έντονα η ιδέα ότι οι φυσικές επιστήμες, στις πιο σύγχρονες μορφές τους, αλλά και με τη μορφή που είχαν στις αρχές ή στα μέσα του προηγούμενου αιώνα, θα μπορούσαν να προσφέρουν την απόδειξη για την ύπαρξη μιας «φυσικής διαλεκτικής» ή διαλεκτικής της φύσης. Αντίστοιχα –και αυτό είναι το δεύτερο σκέλος του ερωτήματος– αμφισβητείται η ιδέα ότι η γνώση της διαλεκτικής σκέψης και η εφαρμογή της διαλεκτικής λογικής έχουν οποιαδήποτε χρησιμότητα στην επιστημονική αναζήτηση και πρακτική, δηλαδή στην επιστημονική έρευνα (εμπειρικός και θετικός πειραματισμός και γνώση των πραγμάτων της φύσης), καθώς και στην κατασκευή επιστημονικών θεωριών. Αυτές οι δύο πτυχές του ερωτήματος είναι τόσο άρρηκτα συνδεδεμένες που η απάντηση στο ερώτημα υπό την πρώτη μορφή του εμπεριέχει την απάντηση στο ερώτημα υπό τη δεύτερη μορφή του, και αντίστροφα.

Ωστόσο, η πιο διαδεδομένη άποψη μεταξύ των σύγχρονων σοφών υποστηρίζει ότι η διαλεκτική, είτε ιδεαλιστική είτε υλιστική, όχι μόνο δεν έχει καμία χρησιμότητα στον τομέα των φυσικών επιστημών, ή και των επιστημών εν γένει, αλλά είναι και επιζήμια. Κατά συνέπεια, την απορρίπτουν απευθείας ή την αγνοούν απλά και ξεκάθαρα. Και δεν τυγχάνει καθόλου διαφορετικής αντιμετώπισης από τους περισσότερους φιλοσόφους, τους υποστηρικτές της λογικοκρατίας ή τους ιστορικούς της επιστήμης. Αλλά το ζήτημα της επιστημονικότητας της διαλεκτικής λογικής είναι πάντα επίκαιρο και εξακολουθεί να αποτελεί αντικείμενο έντονων συζητήσεων. Υπάρχουν ορισμένοι που θέλουν να εκθέσουν τους λόγους για τους οποίους

* Ο Μ. Vadée, είναι διδάκτωρ Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο του Πουατιέ.

απορρίπτουν τη διαλεκτική. Συνήθως το πράττουν με γρήγορο και επιφανειακό τρόπο, δίχως να κρύβουν μια κάποια θεωρητική περιφρόνηση απέναντι στη σοβαρότητα του ζητήματος. Η διαλεκτική σκέψη κρίνεται συνοπτικά ως σκέψη που αποκαλύπτει προεπιστημονικές ή αντιεπιστημονικές έννοιες οι οποίες οφείλονταν στην άγνοια του Χέγκελ ή του Μαρξ και του Ένγκελς στον τομέα των φυσικών επιστημών (εφαρμοσμένων ή θεωρητικών, δηλαδή μαθηματικοποιημένων). Βλέπουμε στη διαλεκτική σκέψη μια φαντασμαγορική θεώρηση με θεολογικές, μυστικιστικές αποχρώσεις, ή μια ιδεολογική δογματική εισβολή στις επιστήμες¹. Αυτό που διακυβεύεται ιδιαίτερα είναι ο διαλεκτικός υλισμός. Στην ίδια βεβιασμένη αποδοκιμασία, όμως, περιλαμβάνονται από τη μία η απόπειρα εκπόνησης μιας «διαλεκτικής της φύσης» από τον Ένγκελς και τον Μαρξ κι από την άλλη η «φιλοσοφία της φύσης» του Χέγκελ. Μπαίνει λοιπόν στο στόχαστρο εκείνο το τμήμα που με τόση ευκολία και τόσο παραδοσιακά στερείται της θεωρησιακής του φιλοσοφίας, όπως αυτή εκτίθεται στο δεύτερο τμήμα της *Εγκυκλοπαίδειας*. Η ίδια συνοπτική κριτική ασκείται και στους θεμελιωτές του ιστορικού υλισμού. Δεν τολμούμε όμως να κάνουμε το ίδιο με τον Ντεκάρτ, τον Καντ ή τον Αριστοτέλη, για να αναφέρουμε μόνο μερικούς! Ο μη ενημερωμένος αναγνώστης οδηγείται να απομακρύνει κάθε νόημα από τη διαλεκτική του Μαρξ στο σύνολό της, καθώς και από εκείνη του Χέγκελ, όπως αυτή αναπτύσσεται σε όλο της το εύρος στην *Επιστήμη της λογικής*. «Είμαι ιδιαίτερα πρόθυμος να συμφωνήσω μαζί σας ότι προφανώς υπάρχουν ανοησίες στις λεπτομέρειες της φιλοσοφίας της φύσης, αλλά η *πραγματική* φιλοσοφία της φύσης βρίσκεται στο δεύτερο μέρος της *Λογικής*, στο δόγμα της Ουσίας, που είναι ο πραγματικός πυρήνας όλου του δόγματος», έγραφε ο Ένγκελς στον Φ. Α. Λάνγκε². Να προσθέσουμε, για μια πιο πλήρη εικόνα, ότι η στάση ορισμένων «μαρξιστικών» ρευμάτων της σκέψης που πραγματοποιούν μια ριζική διάκριση του Μαρξ και του Χέγκελ (θεωρία της επιστημολογικής ρήξης) τους οδηγεί ακριβώς στα ίδια συμπεράσματα με τους σύγχρονους σοφούς μας, και τους οδηγεί επίσης σε μια αρκετά ριζική διάκριση του Ένγκελς και του Μαρξ. Στις περισσότερες περιπτώσεις, αρνούμαστε ότι ο Χέγκελ ή ο Μαρξ, ή και οι δύο, διέθεταν καλή αίσθηση της επιστήμης. Εκτιμούμε ότι υπήρξαν θύματα μιας κάποιας τύφλωσης απέναντι στην έννοια των επιστημών της εποχής τους. Επίσης αποδίδουμε συχνά αυτό που αντιλαμβανόμαστε ως έλλειψη κατανόησης των φυσικών επιστημών από πλευράς τους, και κατά συνέπεια τα λάθη τους όσον αφορά την κρίση, σε μια έλλειψη επαρκών και σημαντικών επιστημονικών γνώσεων.

Δεν μπορούμε να μείνουμε περισσότερο σε αυτό το σημείο. Αρχίζουμε όμως να γνωρίζουμε ποιο ήταν το πραγματικό εύρος των πληροφοριών του Χέγκελ σε όλους τους τομείς των μαθηματικών και των φυσικών επιστημών³. Αντίστοιχα, σίμερα μπορούμε να αναγνωρίσουμε το πραγματικό μέγεθος των πληροφοριών του Μαρξ, που δεν υστερεί καθόλου σε σχέση με τον Χέγκελ⁴. Το επιχείρημα ότι βρί-

σκονταν πολύ μακριά από τις φυσικές επιστήμες της εποχής τους δεν στέκει πλέον· απορρίπτεται εύκολα με μια προσεκτική μελέτη, έστω βεβαιασμένη, των έργων τους. Επίσης δεν είναι πλέον δυνατόν να εξακολουθούμε να επιβεβαιώνουμε σοβαρά την ιδέα της ανεπάρκειας της έννοιας της διαλεκτικής ως προς την επιστημονική γνώση, βασιζόμενοι στην υποτιθέμενη άγνοια ή σε μια χονδροειδή έλλειψη κατανόησης των φυσικών επιστημών από την πλευρά του θεμελιωτή της σύγχρονης διαλεκτικής αντίληψης, του Χέγκελ, και από την πλευρά των υλιστών θιασωτών του, του Μαρξ και του Ένγκελς. Αντιθέτως μάλιστα, οι δύο τελευταίοι αγωνίστηκαν σε όλη τη ζωή τους και παράλληλα με τα έργα τους ώστε να ενημερώνονται επιμελώς για τις τελευταίες εξελίξεις της επιστήμης σε όλους τους τομείς. Μακάρι να έπρατταν και οι σύγχρονοί μας το ίδιο. Από τα θεωρητικά μαθηματικά έως την αστρονομία, από τη μηχανική έως όλους τους κλάδους της φυσικής, από τη χημεία έως την ορυκτολογία ή τη γεωπονία, από τη φυσιολογία έως τη θεωρία της εξέλιξης, η επιστημονική τους παιδεία είναι πολύ πλούσια, επίκαιρη, και ιδιαίτερα αξιοσέβαστη. Ο Μαρξ, ήδη από τη δεκαετία του 1850, δεν παύει να εμπλουτίζει τις πληροφορίες του ανατρέχοντας σε πρωτότυπες πραγματείες και εργασίες³, όπως ακριβώς και ο Χέγκελ πενήντα χρόνια νωρίτερα. Δείχνει ενδιαφέρον για ποικίλους τομείς όπως η μοριακή φυσιολογία, η οργανική και η μοριακή χημεία, η γεωλογία, ακόμη και η αστρονομία, και κυρίως για τα θεωρητικά μαθηματικά. Οι πρωτότυπες αυτές γνώσεις αντικατοπτρίζονται μόνο μερικώς στις σημειώσεις του ή σε περιστασιακά σχόλια στο *Κεφάλαιο*. Επίσης, δεν μας εκπλήσσει η διαπίστωση ότι σπανίως απουσιάζουν οι επιστημονικές γνώσεις του Μαρξ, όπως και εκείνες του Χέγκελ, το αντίθετο μάλιστα, ούτε και το γεγονός ότι παρατηρούμε πάντα πως και οι δύο λαμβάνουν ιδιαίτερα υπόψη τους τις πλέον πρόσφατες και πιο σημαντικές επιστημονικές ανακαλύψεις και υποθέσεις, καθώς και ότι παρακολουθούν την εξέλιξη των επιστημονικών συζητήσεων, ενίοτε πολύ στενά.

Εντούτοις οι Μαρξ και Ένγκελς δεν αρκέστηκαν σε αυτό. Ουσιαστικά, δεν διστάζουν να διατυπώσουν κρίσεις σχετικά με την αξία των επιστημονικών θεωριών. Κάτι που ποτέ δεν συγχωρέθηκε στον Χέγκελ, που δεν συγχωρέθηκε στον Ένγκελς, αλλά και που ο Μαρξ εφάρμοζε όπως και εκείνοι. Συχνά χρησιμοποιούν τις νέες γνώσεις και τις νέες επιστημονικές θεωρίες ως απεικόνιση και ως λυδία λίθο των γενικών φιλοσοφικών τους εννοιών για έναν απλό λόγο: οι νέες επιστημονικές αυτές έννοιες τούς χρησιμεύουν ως υλικά και ως βάση για την ανάπτυξη των φιλοσοφικών τους εννοιών. Κατ' αυτόν τον τρόπο όμως εισέρχονται στην επιστημονική συζήτηση με ό,τι κινδύνους αυτό εμπεριέχει, ακόμη και στο επίπεδο που η συζήτηση λαμβάνει χώρα μεταξύ επαϊόντων σε εξειδικευμένους τομείς. Δεν θεωρούν ότι οι συζητήσεις αυτές είναι ξένες προς τις φιλοσοφικές έννοιες ή τις ιδεολογικές θέσεις εν γένει. Αντιθέτως, όπως είναι γνωστό εδραιώνουν έναν στενό δεσμό, μια διαλεκτική αντιστοιχία ή αλληλεξάρτηση (*zusammenhang*), μεταξύ επιστημονικών εννοιών και

«πνεύματος της εποχής» ή «ιδεολογίας». Έτσι, γνωρίζουμε καλά ότι ο Μαρξ και ο Ένγκελς παρεμβαίνουν εκτιμώντας τις επιστημονικές θεωρίες από την άποψη των κοινωνικοϊδεολογικών ακόμη και πολιτικών τους προεκτάσεων, για παράδειγμα όσον αφορά τη σπουδαιότητα του δαρβινισμού και την προέκτασή του στις κοινωνικοϊστορικές επιστήμες μέχρι και την πολιτική οικονομία.

Εκτός από τις *εξωγενείς* τους συνέπειες, οι Μαρξ και Ένγκελς εξετάζουν και αναλύουν και τις γενικές *θεωρητικές* έννοιες και προϋποθέσεις που εισάγονται στη βάση των επιστημονικών θεωριών, όπως έκανε και ο Χέγκελ ή οι μεγάλοι φιλόσοφοι. Πρέπει να τονίσουμε ότι τοποθετούνται ακόμη και σχετικά με τον επιστημονικό σχεδιασμό, διευκρινίζοντας ρητά πως παρεμβαίνουν σχεδόν αποκλειστικά στο θέμα της πραγματικής *θεωρητικής έκθεσης* και όχι στην επιστημονική πρακτική ή στα γεγονότα καθαυτά. Αυτό που ανέλυε ο Χέγκελ, και αυτό που θα συζητήσουν έπειτα από αυτόν οι Μαρξ και Ένγκελς στην αλληλογραφία τους καθώς και στο *Αντι-Ντύριγκ* ή στη *Διαλεκτική της φύσης*, είναι το πρόβλημα της παρουσίασης ή της έκθεσης (*Darstellung*) μιας επιστήμης ή ενός συστήματος επιστημών, δηλαδή των θεμελιωδών ιδεών ή των γενικών εννοιών της ύλης και της φύσης που ενέχονται σε αυτό. Κατ' αυτόν τον τρόπο, αφότου έχουν γνωρίσει τα γεγονότα, τους νόμους και τις θεωρίες που εδραιώνονται στο εξής σε σχετικά αξιόπιστες θετικές βάσεις από τους γνώστες του επαγγέλματος, αμέσως ξεπερνούν τον θεωρητικό εμπειρισμό ή τον επιφανειακό επιλεκτικό θετικισμό. Εξετάζουν αυτά τα γεγονότα, αυτούς τους νόμους και αυτές τις θεωρίες από την άποψη των λογικών, γνωσιολογικών και οντολογικών γενικών προϋποθέσεων που εμπεριέχουν στη μορφή που τους δίνουν οι επαΐοντες της εποχής τους (ή εκείνοι του παρελθόντος).

Ο Χέγκελ, όπως στη συνέχεια ο Μαρξ και ο Ένγκελς, έχουν λοιπόν μια σαφή και πολύ απλή θέση που εκφράζεται σε μια μοναδική θεμελιώδη απαίτηση: κρίνουν το περιεχόμενο και τη μορφή της θεωρητικής έκθεσης των επιστημών από την άποψη της καθολικότητας της διαλεκτικής. Η αναγνώριση της διαλεκτικής, δηλαδή της αντίφασης ως κινητήριας δύναμης των πραγματικών διαδικασιών, και η αναγνώριση των αντιφατικών πτυχών στις θεμελιώδεις έννοιες ή κατηγορίες, έχει για αυτούς κριτική και ορθολογική αξία ως προς τη θεωρία της φύσης καθώς και ως προς τη θεωρία της ιστορίας, εφόσον διαδικασία και διαλεκτικό γίνεσθαι είναι καθολικά. Αυτή η διαλεκτική οπτική τους επιτρέπει να αναλύουν τις επιστημονικές αρχές και έννοιες, τους νόμους της φυσικής, κ.λπ., όπως παρουσιάζονται (*dargestellt*) στις πραγματείες των στοχαστών της εποχής τους. Κι όμως οι παρουσιάσεις αυτές σήμερα παίρνουν εμπειριστικές, θετικιστικές ή μηχανιστικές απλοϊκές μορφές. Η οπτική του διαλεκτικού γίνεσθαι τους επιτρέπει να διακρίνουν τις ανεπάρκειες και τα όρια αυτών των παρουσιάσεων σε ένα αυστηρό επιστημονικό πλαίσιο (επάρκεια της θεωρίας και του πραγματικού, η θεωρία ως αντανάκλαση ή αφηρημένη συνοπτική έκφραση της πραγματικότητας). Η έκθεση των επιστημονι-

κών θεωριών που έγιναν στην εποχή τους δημιουργεί το έδαφος, όπως υποστηρίζουν, για λανθασμένες επιστημονικές ερμηνείες σύμφωνα με την πραγματικότητα (μηχανοκρατία, κοινωνικός δαρβινισμός, κ.λπ.) και μεγάλες πλάνες ή αποκορυφιστικά χαρακτηριστικά σε φιλοσοφικό και ιδεολογικό, ακόμη και θρησκευτικό, επίπεδο, που μοιραία προκύπτουν⁶.

Επίσης καταγγέλλουν συχνά τον ίδιο τύπο λάθους ή θεωρητικής αδυναμίας στους στοχαστές (και κατά συνέπεια σε εκείνους, φιλοσόφους και ιδεολόγους, που οικειοποιούνται τα αποτελέσματά τους): την υποβίβαση του πραγματικού στην ποσοτική του μόνο πτυχή, τη μηχανοκρατία, τον ατομισμό, το δημιουργισμό, το φορμαλισμό (μορφική λογική της ταυτότητας), εξού και ο αγνωστικισμός, ο υποκειμενικός ιδεαλισμός, ο ορθολογισμός του *Aufklärung* [Διαφωτισμός], ο ρομαντισμός του Σέλλινγκ, κ.λπ. Εννοούν να αποδείξουν τη σωστή θεμελίωση της διαλεκτικής κριτικής τους για τις επιστήμες καταδεικνύοντας συγκεκριμένα επιστημονικά λάθη σε πραγματείες και εργασίες στοχαστών του μεγέθους των Νεύτωνα, Λαπλάς, Λαμάρκ, Χέλμχολτς, Χαίκελ, Κέπλερ, Μπιο, Λάιελ ή του Δαρβίνου. Έτσι, ο Χέγκελ γράφει: «Αν τους ακούσουμε, οι στοχαστές αυτοί δεν παρατηρούν, δεν λένε παρά μόνο αυτό που βλέπουν. Αλλά αυτό δεν είναι αληθινό, αφού ασυνείδητα μεταμορφώνουν με άμεσο τρόπο ό,τι βλέπουν μέσω της αντίληψης». Για το ίδιο θέμα ο Λένιν, αναφερόμενος στον Ένγκελς, γράφει: «Οι στοχαστές οφείλουν να γνωρίζουν ότι τα αποτελέσματα της φυσικής επιστήμης είναι οι έννοιες, αλλά η τέχνη της λειτουργίας (με τις έννοιες) δεν είναι έμφυτη: είναι απόρροια της ανάπτυξης των φυσικών επιστημών και της φιλοσοφίας εδώ και δύο χιλιάδες χρόνια. Οι ειδικοί επιστήμονες έχουν περιορισμένη αντίληψη του μετασχηματισμού και δεν κατανοούν τη διαλεκτική»⁷. Ολόκληρη η φιλοσοφία της φύσης του Χέγκελ, όπως και το προπαρασκευαστικό έργο για μια «διαλεκτική της φύσης» του Ένγκελς (σε πλήρη συμφωνία με τον Μαρξ), θέτουν σε πρώτο πλάνο την ιστορική αυτή διαλεκτική στην εκπόνηση μιας διαλεκτικής αντίληψης της φύσης. Η αντίληψή αυτή επιβεβαιώνεται στην κριτική εξέταση που μπορούσαν να κάνουν στις θεωρητικές εκθέσεις των επιστημών του 19ου αιώνα. Για να το κρίνουμε, πρέπει λοιπόν να επιστρέψουμε σε εκείνες τις εκθέσεις και στην κριτική τους. Τι συμβαίνει με την έννοια της ύλης που δίνουν οι φυσικές επιστήμες την εποχή εκείνη, και με την κριτική που της ασκούν ο Χέγκελ, από τη μία, και οι Μαρξ και Ένγκελς, από την άλλη;

Ας δούμε ορισμένα παραδείγματα σε σχέση με αυτό. Ο Χέγκελ εξετάζει την αναπαράσταση του χώρου που αποτελεί βασική προϋπόθεση της έννοιας της ύλης στις φυσικές επιστήμες. Η αναπαράσταση αυτή πραγματοποιείται στη μηχανική ή «αφηρημένη φυσική» (*Encycl.*, § 254-256). Στη μηχανική αναπαράσταση της ύλης θα βρούμε λοιπόν τις αντινομίες της αναπαράστασης του χώρου ως συγκροτούμενου από *σημεία* (εξωτερικότητα) κι ωστόσο ως *συνεχούς*. Μας στέλνει λοιπόν και πάλι στη διαλεκτική του ενός και του πολλαπλού, που βρίσκεται στο θεμέλιο της γε-

λιανής κριτικής των ασυνεχειών της «μεταφυσικής» κατασκευής της έννοιας της ύλης από τον Καντ (την οποία εκφράζει η σύγχρονη φυσική στις τελευταίες της εξελίξεις)⁸. Η τελευταία «κατασκευάζει» την «ύλη» με τη σύνθεση δύο διαφορετικών δυνάμεων (απώθηση και έλξη). Το λάθος της είναι ότι θεωρεί αυτές τις δυνάμεις ως ανεξάρτητα δεδομένα και ως έχουσες διαφορετικούς προσδιορισμούς (ιδιότητες), οι μεν αντλούμενες από την αντίληψη (αδιαπερατότητα, εξού και απώθηση), οι δε απόρροια της καθαρής λογικής (έλξη, η οποία δεν διαπιστώνεται από καμία αίσθηση). Ο Χέγκελ απαριθμεί στη συνέχεια άλλες θεωρητικές ασυνέχειες αυτής της σύγχρονης έννοιας της ύλης⁹.

Ωστόσο, ο Χέγκελ αναγνωρίζει στον Καντ μια μεγάλη αξία, δηλαδή ότι «καταργεί την τρέχουσα μηχανική σκέψη που επέμενε στον μοναδικό προσδιορισμό της αδιαπερατότητας». Η «τρέχουσα» αυτή έννοια είναι εκείνη «σύμφωνα με την οποία ... δεν θα υπήρχαν άλλες κινητήριες δυνάμεις εκτός από την πίεση και την ώθηση, με άλλα λόγια εξωτερικές έννοιες και επιδράσεις. Σύμφωνα με αυτήν την έννοια, η ύλη καθαυτή δεν θα ήταν σε θέση να κινείται από μόνη της: θα επηρεαζόταν από την αδράνεια, η κίνηση δεν θα ήταν κάτι που θα της ήταν εσωτερικό, αλλά θα υπήρχε εκτός αυτής δηλαδή θα της δινόταν εκ των έξω. Ο τρόπος αυτός θεώρησης δεν ανήκει παρά στη συνηθισμένη μηχανική, και όχι στην ελεύθερη και ενυπάρχουσα κίνηση»¹⁰. Ο Καντ είναι λοιπόν πολύ προχωρημένος με την έννοια της υπερνίκησης της κλασικής μηχανιστικής έννοιας (Ντεκάρτ) που διαχωρίζει την ύλη και την κίνηση, την ουσία και τη δράση. Αλλά εάν για τον Καντ οι δύο αντίθετες δυνάμεις είναι φυσικά *εσωτερικές* της ύλης, εξακολουθεί να θεωρεί ότι παραμένουν «η μία σε συνάρτηση με την άλλη» (όπως λέει ο Χέγκελ) *εξωτερικές* και ανεξάρτητες, και για τον Χέγκελ απομένει να δείξει ως προς τι η έννοια αυτή οδηγεί σε εννοιολογικές ασυνέχειες. Για παράδειγμα, ο Καντ ορίζει τη μία από τις δυνάμεις ως *διεισδυτική* δύναμη (η έλξη), την άλλη ως δύναμη *επιφανείας*. Ο Χέγκελ δείχνει ότι στην υπόθεση της συνεχούς αναπαράστασης της ύλης η απώθηση δεν μπορεί, παρά τον ορισμό της, να γίνει αντιληπτή αποκλειστικά ως δύναμη επιφανείας, αλλά οφείλει απαραίτητα και λαθραία να γίνεται αντιληπτή ταυτόχρονα ως ασκούμενη «στο εσωτερικό του πεδίου που δεν μπορεί παρά να είναι αυτό της έλξης»¹¹. Εξού μια αντιληπτή αντίφαση στη βάση αυτής της κατασκευής της ύλης, οφειλόμενη στον «μεταφυσικό» διαχωρισμό (Χέγκελ) δύο αντίθετων, ανεξάρτητων και διαφορετικών δυνάμεων και στην αντινομία της τρέχουσας αναπαράστασης του διαστήματος. Ο Χέγκελ προχωρά λοιπόν σε μια κριτική εξέταση, όχι μόνο της τρέχουσας μηχανικής έννοιας (αρχαίος ατομισμός, καρτεσιανή μηχανική), αλλά επίσης πιο ανεπτυγμένων εννοιών: νευτονική ή καντιανή.

Ο Χέγκελ πραγματοποιεί αντίστοιχα την κριτική της αφηρημένης καθολικότητας της έννοιας της αδράνειας, που τίθεται ως μοναδικός και θεμελιώδης προσδιορισμός της ύλης, πλάι στην αδιαπερατότητα, στην πλειονότητα των σύγχρονων

ορισμών και θεωριών της ύλης. Καταδεικνύει την ανικανότητά της να προσφέρει μια εξήγηση του καθολικού φαινομένου της βαρύτητας που παρουσιάζει συγκροτημένα και παντού η φύση. Επίσης εκτιμά ότι η αναπαράσταση της αδρανούς ύλης δεν είναι παρά μια «αφηρημένη» αναπαράσταση, δίχως αλήθεια και δίχως έννοια, και ότι η μηχανική (αφηρημένη φυσική) δεν γίνεται πραγματική επιστήμη της φύσης παρά μόνο αφού προσθέτουμε στην αδράνεια τον πιο πλούσιο και πιο χειροπιαστό ορισμό της βαρύτητας ή τάσης προς το κέντρο (*Encycl.* § 263-269): «με άμεσο τρόπο η βαρύτητα αντιτάσσεται στο νόμο της αδράνειας» (στο ίδιο, § 269)¹². Ο Μαρξ ή ο Ένγκελς δεν πίστευαν κάτι διαφορετικό: στην ίδια βάση ασκείται κριτική στους Λάνγκε, Μπύχνερ, Χέγκελ, Ντύρινγκ. Επιμένουν σε μια μηχανοκρατική αναπαράσταση της φύσης: δηλαδή οι νόμοι της μηχανικής δεν αφορούν παρά μια εξωτερική και αφηρημένη πτυχή της ύλης. Θέλουν να δώσουν μια πλήρη εξήγηση όλων των φυσικών διαδικασιών και φαινομένων μόνο με τους νόμους της μηχανικής κίνησης. Επίσης επιστρέφουν στον κοινό υλισμό που μειώνει όλα τα φυσικά φαινόμενα, συμπεριλαμβανομένων των φυσιολογικών, βιολογικών και ψυχολογικών (η σκέψη) στη συνηθισμένη και τρέχουσα μηχανική έννοια που ήδη τείνει να ξεπεραστεί από τον Καντ όπως τόνιζε ο Χέγκελ. Θα μπορούσαμε να παραθέσουμε πολλά ακόμη παραδείγματα. Ο Ένγκελς στο *Αντί-Ντύρινγκ* (σε πλήρη συμφωνία με τον Μαρξ), όπως και σε τμήματα στη *Διαλεκτική της φύσης* του, εξηγεί την ίδια διαλεκτική θεμελιώδη άποψη με τον Χέγκελ όσον αφορά την έννοια μιας φύσης εν τω γίνεσθαι, δείχνοντας ενάντια στην ενοχλητική νεομηχανοκρατία ότι δεν μπορούμε να παραμείνουμε προσκολλημένοι στην ουσιαστική ιδέα μιας «ύλης σε κίνηση». Για να το πετύχει, στηρίζεται στην επιστημονική μελέτη των μορφών κίνησης της ύλης που πραγματοποιούσαν οι επιστήμονες των μέσων του αιώνα. Σε αυτό το πλαίσιο μπορούμε να κατανοήσουμε γιατί έγραψε ότι «η ύλη ως ύλη είναι καθαρή δημιουργία της σκέψης και καθαρή αφαίρεση»¹³.

Πώς προσδιορίζεται λοιπόν η έννοια της ύλης στη διαλεκτική σκέψη του Χέγκελ, και στη συνέχεια της σε εκείνη του Μαρξ; Αντιμετωπίζουν λοιπόν την ύλη καθαυτή ως αφαίρεση. Πρόκειται όμως για μια ορθολογική αφαίρεση, και –αν μπορούμε να το πούμε– ιστορική, αφού (σε αντίθεση με τον Χέγκελ αυτή τη φορά) οι Μαρξ και Ένγκελς θέτουν την υπαρκτή της ως ύλης σε κίνηση, δηλαδή επιβεβαιώνουν την οντολογική της αυτονομία, ή ακόμη και την αυθυπαρξία της¹⁴. Εκτός αν θέλουμε να αρνηθούμε ότι ο Μαρξ υπήρξε πραγματικά υλιστής. Ωστόσο ορισμένοι φτάνουν μέχρι αυτό το σημείο. Από τη στιγμή που υπενθυμίζεται η θέση αυτή των οντολογικών πρωτειών της ύλης στη συνείδηση, τη σκέψη ή το πνεύμα, ρωτούμε συχνά εκ νέου: τι είναι τελικά, αυτή η ύλη, σκεφτόμενοι ότι στριμώξαμε τον Μαρξ και τον Ένγκελς σε αδιέξοδο. Ζητούμε έναν αξιωματικό ορισμό, βασικά χαρακτηριστικά, όπου θα θέλαμε να μπορούμε να εντάξουμε (μηχανικά!) τα υπάρχοντα σώματα και όλα τα φαινόμενα. Ζητούμε λοιπόν έναν ορισμό όπως η αδράνεια (ή άλ-

λους), κάτι που θα επανέφερε την ένθεση ενός άμεσου απόλυτου. Το να θέσουμε την ερώτηση υπ' αυτή τη μορφή σημαίνει ότι δεν συγκρατήσαμε τίποτα από την εγγελιανή κριτική των αντιφάσεων των διαφόρων μηχανιστικών εννοιών της ύλης. Επιπλέον, σημαίνει ότι δεν λαμβάνουμε καθόλου υπόψη την ιστορία της ίδιας της μηχανικής, και των σχέσεών της με άλλους τομείς της φυσικής, ενώ οι Μαρξ και Ένγκελς, όπως ο Χέγκελ, τη λαμβάνουν ιδιαίτερα υπόψη.

Συχνά παρατηρείται ότι ο Μαρξ δεν έχει εκφραστεί αρκετά έντονα όσον αφορά τους θεμελιώδεις προσδιορισμούς της ύλης, ενώ ο Χέγκελ το έχει κάνει σε περισσότερα σημεία στη *Λογική* του και στην *Εγκυκλοπαίδειά* του. Έτσι, ο Χέγκελ είναι από τους πρώτους¹⁵ που έγραψε ότι η ύλη είναι αδιαχώριστη από την κίνησή της. Η έννοια αυτή της ύλης σε κίνηση (κίνηση εγγενής και ελεύθερη) είναι επίσης καθαρά λογική, και στον Χέγκελ απορρέει από τη διαλεκτική του Ενός και του Πολλαπλού, και κατά βάθος από εκείνη τού είναι και του γίνεσθαι. Έχουμε εδώ έναν πρώτο προσδιορισμό (λογικό) της έννοιας της ύλης που υποστηρίζουν οι Μαρξ και Ένγκελς, αλλά όχι ακόμη τους «φυσικούς» (σε σχέση με τη φύση) προσδιορισμούς τους που θα εμφανιστούν με την έννοια του χώρου, την αδράνεια και τη βαρύτητα. Αρχικά ο Χέγκελ εξετάζει έναν δεύτερο «λογικό» προσδιορισμό με τις βασικές αναφορές μεταξύ «μορφής και ύλης», στη συνέχεια «μορφής και περιεχομένου» (*Λογική της ουσίας*). Ο Χέγκελ υποστηρίζει σε αυτό το έργο τον αδιαχώριστο χαρακτήρα της μορφής και της ύλης για οποιοδήποτε υπάρχον αντικείμενο, φυσικό ή πνευματικό. Οι Μαρξ και Ένγκελς δεν θα σκεφτούν ποτέ κάτι άλλο, ενώ προέβαιναν στην ανατροπή του εγγελιανού ιδεαλισμού. Για εκείνους επίσης, η ύλη αποτελεί τη *βάση* ενός *περιεχομένου* που είναι ακριβώς η ενότητα μιας *ύλης* και μιας *μορφής*. Όχι με την έννοια μιας εξωτερικά προερχόμενης μορφής, δεν ξέρουμε από πού, αλλά μιας μορφής που είναι κατ' ουσίαν συνδεδεμένη με αυτή την ύλη, δηλαδή που της αναλογεί. Όπως και στον Χέγκελ, αυτή τη διαλεκτική μεταξύ υλικής βάσης και μορφών ανάπτυξης της σε ένα δεδομένο περιεχόμενο (σε μια προσδιορισμένη, συγκεκριμένη, υπάρχουσα πραγματικότητα) μελετά ο Μαρξ, για παράδειγμα, στο πρώτο μέρος του *Κεφαλαίου*: μορφές της αξίας των οποίων το περιεχόμενο –η υπόσταση– είναι η εργασία, η εργασία αυτή που είναι καθαυτή «αφηρημένη» εργασία μολονότι αδιαχώριστη από τη ζωντανή συγκεκριμένη εργασία, και άρα που υπάρχει έξω από αυτήν. Ο Χέγκελ προσδιόριζε έτσι την ύλη ως μορφή κίνησης της φύσης, που με τη σειρά της είναι γι' αυτόν μορφή «της κίνησης της Ιδέας» που αναπτύσσεται σε ένα πιο πλούσιο περιεχόμενο: το πνεύμα, το οποίο γίνεται η πραγματοποίηση της απόλυτης Ιδέας. Εδώ απαντά ο εγγελιανός ιδεαλισμός: η Φύση δεν είναι παρά η άμεση μορφή της κίνησης της Ιδέας. Ο Μαρξ ασκούσε κριτική σε αυτήν την έννοια της φύσης, όπου η υλική βάση ανατρέπεται προς όφελος της οντολογικής υπεροχής της Ιδέας (της μορφής), και στηρίζοντας την έννοια «στα πόδια της» θέτει ξεκάθαρα την αυθυπαρξία της φύσης

και, συνεπώς, της ύλης· αυτό είναι σαφές στο τέλος του τρίτου από τα *Χειρόγραφα του 1844*, όπως και στο *Κεφάλαιο* (σποράδην). Στα *Χειρόγραφα*, όπως και στην *Γερμανική ιδεολογία*, και σε πολυάριθμες παρατηρήσεις σκόρπιες στο έργο του, επιστρέφει συχνά στις φυσικές επιστήμες για έναν πιο ακριβή και πιο συγκριμένο προσδιορισμό της ύλης και των μορφών ανάπτυξής της στη φύση και στην ιστορία. Οι έννοιες που επεξεργάζονται ιστορικά οι φυσικές επιστήμες είναι εκείνες που χρησιμεύουν ως βάση και περιεχόμενο για τον φιλοσοφικό υλισμό του Μαρξ. Όταν ο Ένγκελς (με τον οποίο, να το πούμε ακόμη μία φορά, ο Μαρξ συμφωνεί απόλυτα) επεξεργάζεται αυτό το περιεχόμενο υπό διαλεκτική μορφή στα έργα του για τις επιστημονικές γνώσεις της εποχής του (δεκαετία του 1870), αυτό που ουσιαστικά κάνει είναι να συμπληρώνει αυτό το πρόγραμμα: δίνει μια «φιλοσοφική» επιτομή («θεωρητική» όπως λέει επίσης) των βασικών νόμων των φυσικών διαδικασιών (της ύλης σε κίνηση) και των νόμων των μεταμορφώσεων αυτών των διάφορων μορφών κίνησης οι μεν μέσα στις δε. Σήμερα προφανώς βολεύει να στηριζόμαστε σε όλα αυτά που έχουμε μάθει από τις εξελίξεις στη φυσική και στις άλλες φυσικές και ιστορικές επιστήμες σχετικά με την ύλη, την κίνησή της, τις μορφές αυτής της κίνησης, κ.λπ. Η «διαλεκτική της φύσης» έχει γραφτεί εκ νέου από τη σύγχρονη φυσική, προκειμένου να την αποκαταστήσει¹⁶.

Η ιδέα ότι ο Μαρξ απέρριπτε την έννοια της «φύσης» ως καθαρή φύση, καθυτή, με την αυθυπαρξία και την ανεξαρτησία της, έρχεται σε αντίθεση με όλα τα κείμενα όπου μιλά γι' αυτό ο ίδιος ο Μαρξ. Επίσης οι ερμηνείες και οι αναλύσεις πολλών «μαρξολόγων» ή άλλων φιλοσόφων, που επιχειρούν να εξαφανίσουν και να διαλύσουν τον υλισμό του Μαρξ και το νατουραλισμό του, δεν στηρίζουν την αντίθεση με τα κείμενα όταν τα εξετάζουμε ενδελεχώς. Ας σκεφτούμε δύο πρόσφατες απόπειρες: του Άλφρεντ Σμιτ¹⁷ και του Μισέλ Ανρί¹⁸. Κάθε μία από αυτές τις ερμηνείες θα απαιτούσε ιδιαίτερη μελέτη. Ας δούμε ορισμένα σημεία. Η σελίδα της *Γερμανικής ιδεολογίας* όπου ασκείται κριτική στον φοιτεριππαχικό νατουραλισμό¹⁹, και στην οποία ο Α. Σμιτ αποδίδει ιδιαίτερη αξία, δεν σημαίνει ότι η ανθρώπινη και κοινωνική διαμεσολάβηση, απαραίτητη για να γνωρίσουμε τη φύση, αποτελεί μια άρνηση της ανεξάρτητης και προγενέστερης ύπαρξής της απέναντι σε κάθε μορφή ανθρώπινης γνώσης. Το ότι η γνώση οφείλει να ξανανέβει από εκείνο το σημείο διαμεσολαβημένη (διαμεσολαβημένη από την αντίληψη) δεν σημαίνει ότι μέσω της ανθρώπινης μεταμόρφωσης της φύσης οι επιστήμες δεν γνωρίζουν όλο και καλύτερα μια φύση που έχει από μόνη της μια «φυσική» ιστορία, το αυτόνομο μέλλον της και τις δικές της διαδικασίες ανάπτυξης (της οποίας η ανθρώπινη ιστορία κι εκείνη των επιστημών δεν είναι τελικά παρά ένα μέρος). Αντίστοιχα, η ιδέα «του όντος ως παραγωγής» ως οντολογική θεμελιώδης ιδέα του Μαρξ, εάν γίνει αντιληπτή με την έννοια του Μισέλ Ανρί, δηλαδή ως «γυμνή» δραστηριότητα, υποκειμενική, υπερβατική και αδιαπέραστη για κάθε κατάκτηση (πάντα ενστικτώδη

κατ' αυτόν), ο τρόπος αυτός κατανόησης της «οντολογίας» του Μαρξ («υπερβατική» λέει ο Μισέλ Ανρί) βυθίζει σε μια αγνή αινιγματική δραστηριότητα όλα τα χαρακτηριστικά των φυσικών κινήσεων και διαδικασιών που μας έχουν μάθει οι φυσικές επιστήμες, και που συγκροτούν το περιεχόμενο της υλιστικής μαρξιστικής αντίληψης. Δηλαδή, ο Μ. Ανρί δεν συνυπολογίζει καθόλου αυτό το περιεχόμενο στη σοφή του φιλοσοφική ανάλυση της σκέψης του Μαρξ, αν και πρόκειται για κάτι που προκύπτει συχνά: Αλλωστε ο Μαρξ δεν χρησιμοποιούσε την ιδέα της «παγωγής» παρά με την ορθολογική της έννοια, που προσδιοριζόταν από την τελεολογική δραστηριότητα του ανθρώπου, και αναρωτιόμαστε τι γίνονται σε αυτήν την «ανάγνωση του Μαρξ» ο υλισμός και ο νατουραλισμός του.

Αναμφίβολα, όμως, οι φιλόσοφοι της εποχής μας, ελλείψει της θέλησης να μάθουν τις φυσικές επιστήμες, και τους δεσμούς των εννοιών του Μαρξ με τις επιστήμες της εποχής του, δεν κάνουν κάτι άλλο από το να ερμηνεύουν αυτές τις έννοιες με διάφορους τρόπους. Επίσης, παρά τις φαινομενικά αφεγάδιαστες σοφές ερμηνείες τους, οι απόπειρες αυτές δεν κάνουν τίποτε άλλο από το να μεταμορφώνουν τα κείμενα και να παραμορφώνουν την πραγματική σκέψη του Μαρξ με την πρόφαση ότι ερμηνεύουν και ότι φέρνουν στο φως τη «βαθύτερη» έννοιά της. Επίσης πρέπει να κρατήσουμε αυτές τις ημιμυθικές και σίγουρα απατηλές αναπαραστάσεις ενός Χέγκελ ή ενός Μαρξ που αγνοούν τις φυσικές επιστήμες, θεμελιωδώς ειδικευμένων και περιορισμένων στους τομείς όπου η σκέψη τους άφησε εποχή: τη θεωρία της ιστορίας, του δικαίου ή της πολιτικής οικονομίας. Γνώριζαν πολύ καλά τις επιστήμες της εποχής τους. Πρέπει εξίσου να απαλλαγούμε από τις αναπαραστάσεις ενός Μαρξ που θα είχε έλθει σε ριζική «ρήξη» με τον Χέγκελ σχετικά με το ζήτημα μιας διαλεκτικής της φύσης, ή που θα ανέπτυξε έναν υλισμό αιτιοκρατικής μορφής και σε τελευταία ανάλυση μηχανοκρατικής (κατηγορία για οικονομισμό). Η απόρριψη της διαλεκτικής έννοιας της φύσης από τον διαλεκτικό υλισμό, με την επίφαση ορισμένων ριψοκίνδυνων κατασκευών του Χέγκελ στις λεπτομέρειες της φιλοσοφίας της φύσης του, σημαίνει στέγηση της αξίας κριτικής εφαρμογής της διαλεκτικής σκέψης στις θεωρίες και τις έννοιες που επεξεργάστηκαν οι συγκεκριμένες επιστήμες. Το ίδιο ισχύει εάν πάρουμε ως αφορμή τους περιορισμούς των εννοιών του Μαρξ και του Ένγκελς που οφείλονται στην κατάσταση των επιστημών της εποχής τους. Σε κάθε περίπτωση, εξακολουθούμε να βρισκόμαστε αντιμέτωποι με γενικά επιστημολογικά και φιλοσοφικά εμπόδια που τίθενται από τις σύγχρονες φιλοσοφίες (από τον Ντεκάρτ μέχρι τον Καντ ουσιαστικά) και σε όλες τις ιδεολογικές τους συνέπειες, που δικαίως ανέλυναν και κατήγγειλαν στοχαστές όπως ο Χέγκελ, και στη συνέχεια ο Μαρξ και ο Ένγκελς.

Μετάφραση: Ελένη Οικονόμου

Σημειώσεις

1. Πρβλ. για παράδειγμα, Jacques Monod, *Le hasard et la nécessité*, σσ. 46-47 και 50-51.
2. Karl Marx/Friedrich Engels, *Lettres sur les sciences de la nature*, Éd. Sociales, 1973, σ. 36. (MEW, 31, 468).
3. Πρβλ. *Hegel's Philosophy of Nature*, (μετάφραση, σημειώσεις και σχόλια: M. J. Petry, 3 τόμ., Allen & Unwin, Λονδίνο 1970).
4. Σε αυτό το σημείο μπορεί να μας φανεί χρήσιμο το Marx/Engels, *Lettres sur les sciences de la nature*, (ό.π.) και το Kurt Reiprich, *Die philosophisch-naturwissenschaftlichen Arbeiten von Karl Marx und Friedrich Engels*, Dietu, Βερολίνο 1969.
5. Ήδη το 1837 έγραφε στον πατέρα του: «Μνύμαι στις φυσικές επιστήμες». Αλλά κυρίως από το 1858 και έπειτα η μελέτη των φυσικών επιστημών θα κερδίσει πραγματικά έδαφος σε εύρος και συχνότητα. Στο *Lettres sur les sciences de la nature* (ό.π.) αποκαλύπτεται η ανάγνωση των έργων των Λάιελ, Φρανκέρ (τον οποίο χρησιμοποιεί ο Χέγκελ), Δαρβίνου, Χάξλεϋ, Κάρπεντερ, Σβαν και Σλάιντεν (θεμελιωτές της κυτταρικής θεωρίας), Γκροβ, Χέλμχολτς, κ.λπ. Ο K. Reiprich προσέφερε μια άποψη των έργων που διαβάστηκαν από τον Μαρξ και τον Ένγκελς και τις σημειώσεις τους.
6. Με αφορμή τη θεωρία του θερμικού θανάτου του σύμπαντος, ο Ένγκελς παρατηρεί: «Δεν υπάρχει τίποτε πλέον να περιμένουμε παρά να οικειοποιηθούν οι ιερείς αυτήν τη θεωρία όπως τελευταία έκαναν με τον υλισμό». Επιστολή προς τον Καρλ Μαρξ, 21 Μαρτίου 1869 (στο *Lettres sur les sciences de la nature*, σσ. 71-2, MEW, 32, 286-287).
7. Παράθεμα του Λένιν, *Cahiers Philosophiques*, σ. 218.
8. Hegel, *Science de la Logique*, Παρίσι, Aubier, τόμ. 1, σσ. 187-189, Vrin, 1978, σσ. 151-161.
9. Στο ίδιο.
10. Hegel, *Encyclopédie*, Παρίσι, Vrin, σ. 155 (§ 289, Σχόλιο)
11. Hegel, *Science de la Logique*, Παρίσι, Aubier, τόμ. 1, σσ. 187-189, Vrin, 1978, σσ. 151-61.
12. Hegel, *Encyclopédie*, Παρίσι, Vrin, σ. 155 (§ 289, Σχόλιο).
13. F. Engels, *Dialectique de la nature*, Παρίσι, Éd. Sociales, 1961, σ. 259, MEW, 20, 519 (η υπογράμμιση δική μας).
14. Πρβλ. την εξαιρετική τοποθέτηση του E. Bitsakis, «La nature dans l'oeuvre de Karl Marx», στο *Les etudes philosophiques* (1975) 3, σσ. 295-311.
15. Μεταξύ άλλων και ο Ντιντερό.
16. Πρβλ. E. Bitsakis, *Physique Contemporaine et matérialisme dialectique*, Éd. Soc., 1973.
17. A. Schmidt, *The concept of nature in Marx*, Λονδίνο, NLB, 1977.
18. M. Henry, *Karl Marx*, τόμ. 1, *Une philosophie de la réalité*, Galimard, 1976.
19. Marx/Engels, *L'idéologie allemande*, Παρίσι, Éd. Sociales, 1968, σ. 56, (MEW, 3, 44-45).

*Rembrandt van Rijn,
αυτοπροσωπογραφία
με καπέλο, 1638.*

*Rembrandt van Rijn,
αυτοπροσωπογραφία
σε λίθινο περβάζι, 1639.*